

Spinoza szelleme és az inkvizíció tintája

Megfontolások az *Etika* új kritikai kiadása kapcsán

A francia filozófiai életben az utóbbi időben lendületet vettek a klasz-szikusok megbízható, újonnan felfedezett szövegvariánsokat is figyelembe vevő, új kritikai kiadásainak munkálatai. 2009-ben megindult a Gallimard kiadónál Descartes műveinek az *Adam-Tanneryt* felváltani hivatott, alapvetően, de nem kizárólag francia nyelvű kiadása (a levelezést pedig Utrechtben vették munkába). A Garnier-Flammarion adja ki Rousseau egyes műveit újonnan, 2009-ben épp az *Emil* jelent meg. A PUF *Épiméthée* című sorozatának alsorozataként pedig elindult Spinoza *Műveinek*¹ kiadása, amely az új francia fordítások mellett a legteljesebb kritikai igényű alapnyelvi szövegek létrehozását tűzte ki célul. Az elsőként megjelent III. kötet a *Teológiai-politikai tanulmányt* adta közre 1999-ben² – épp időben ahhoz, hogy az Osiris Kiadónál 2002-ben megjelent új magyar kiadáshoz alapul szolgáljon.³ 2009-ben látott napvilágot a *Premiers écrits* kötete a nálunk „ifjúkori művekként” ismert írásokkal – kivéve a *Descartes filozófiájának alapelvei* címűt –, ám nem kétséges, hogy a legnagyobb várakozás az *Etika* megjelenését előzte meg. A lyoni ENS archivált oldalán Pierre-François Moreau még most is 2011-re ígéri az *Etika* megjelenését, vagyis már akkor is több éve folytak a szövegek előkészítésének munkálatai. A csaknem tíz éves késésnek nem csupán a szokásosnak mondható okai vannak. 2010-ben ugyanis rendkívüli esemény „vetette vissza” a kiadás előkészületeit, ami annyiban tragikus is, hogy az előkészítésben oroszánrészt vagy

A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem egyetemi tanára.
Email: boros.gabor@iif.hu

- 1 A kötetek címlapján ugyan az *Œuvres* szó szerepel magában, ám a kiadói honlapon az *Œuvres complètes* („Összes művek”) kifejezéssel utalnak rá.
- 2 A kiadói honlap ugyan 2012-t ír, de e sorok írójának birtokában van egy példány, amely az 1999-es évszámot viseli, benne a vezető szerkesztő, P.-F. Moreau baráti ajánlásával, tehát aligha lehet tévedés.
- 3 Benedictus de Spinoza: *Teológiai-politikai tanulmány*. Szemere Samu fordítását átd. Boros Gábor és Szalai Judit; a bev., az utószót s a jegyz. írta Boros Gábor, Szalai Judit, Visi Tamás. Osiris, Budapest, 2002.

legalábbis komoly feladatokat vállaló három tekintélyes kutató sem érhetette meg a kötet megjelenését: Fokke Akkerman, Jean-Marie Beyssade és Alexandre Matheron halála nyomán a kötetet P.-F. Moreau és Piet Steenbakkers jegyzi.

Mi volt ez az esemény?

Spinoza egyetlen filozófiai művének sem maradt fenn autográf kézírata, úgyhogy 1677 és 2010 között csak a nyomtatott szövegekből kihallható szelleme hatott olvasói között,⁴ az eredeti szövegek megállapításában – a *Rövid tanulmány* kivételével – a halálát követően egyszerre kiadott *Opera posthuma* és *De nagelate schriften* volt az alapvető forrás. Saját kézírásában azóta sem került elő műve. 2010-ben azonban az inkvizíció levéltáraiból a Vatikáni Könyvtárba áthelyezett kéziratok között Leen Spruit felfedezte az *Etika* véglegesítésével egyidős kézírásos másolatát, s így most már valamiképp a tinta is szól hozzánk – az inkvizíció és egy ügybuzgó kiszolgálója jóvoltából. Az pedig már teljesen nyilvánvaló kellett legyen, hogy ezt követően csak akkor lehetett kiadni az *Etika* kritikai kiadását, amikor már befejeződött a kézirat teljes feldolgozása és összevetése az eddig alapul vett szövegekkel. Kizárólag a kéziratot alapul véve 2011-ben jelentettek meg könyvként egy új latin szöveget,⁵ azóta pedig már maga a kézirat is hozzáférhető a világhálón.⁶

De melyek azok a fő nehézségek, amelyek miatt még mindig évtizedes kutatásokra volt szükség egy olyan gondolkodó alapművének kiadásához, akinek „szelleme” három és fél évszázada közöttünk van, hatása nem szűnik, sőt új és új alakot ölt? S mi az, amit az új kritikai kiadás igen precíz filológiai apparátussal közvetít számunkra? A tinta szellemét, mondhatnánk kísérletképpen, ha egyszer a kézírás nem Spinozáé. De megalapozottabb válaszáért lapozzunk azért bele a szóban forgó kötetbe.

A filológiai precizitás azonnal szembeötlik, mihelyst hátralapozunk a tartalomjegyzékhez. A kiadvány 690 oldalából csupán 400 oldalt tesz

4 Ennek persze nincs köze az *La vie et l'esprit de Mr Benoit de Spinoza* címen fennmaradt kompilátumhoz, amely Balázs Péter fordításában magyarul is olvasható, lásd: *Spinoza élete és szelleme avagy Értekezés a három impostorról*. Ford. Balázs Péter. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2005.

5 L. Spruit – P. Totaro: *The Vatican Manuscript of Spinoza's Ethica*. Leiden, Brill, 2011.

6 A következő linkre kattintva: < https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.12838 >; legutóbbi hozzáférés 2021. március 26-án.

ki a latin szöveg s annak francia fordítása, a bevezetés csaknem 100, a jegyzetek és a további apparátus csaknem 200 oldalt ölel föl. Feltűnhet az is, hogy a korábban említett F. Akkerman és tanítványa P. Steenbakkers mindketten holland neolatinisták, ami semmiképp sem véletlen. Spinoza szövegeit ugyanis olyan barátai adták ki újlatinul és óhollandiul, akiknek nagyon határozott klasszikus, ciceroniánus stílusideáljuk volt, miközben maga Spinoza nem stílus-, hanem munkaeszközként használta a nyelvet, melyet – nem szabad elfelejtenünk – megismerésméletében a legalacsonyabb rendű megismerési módhoz, az *imaginatio*hoz sorolt. Így aztán kevésbé igyekezett stilizálni, sokkal inkább a mesterséges nyelv jegyeivel ruházta fel latinját. A geometriai módszerhez illő terminológiai szigor fontosabb volt számára az elegáns fordulatoknál. Valamelyest felhatalmazta ugyan barátait megfogalmazásai csiszolására, ám egy ilyen típusú filozófiai szöveg rendkívül érzékeny, s nem mindig tesz jót a pontos megértésnek, ha a szerzői kontrollt nélkülözve végeznek stilisztikai „javításokat”. Ám szerkezetében a *Grant kapitány gyermekei* szkeptikus problémáját idéző helyzetben vagyunk: nincs autográf kézirat, a ciceroniánus irányban „csiszolt” latin kiadás mellett csak az óholland fordítással rendelkezünk, valahogyan annak segítségével kellene kideríteni, mennyire „csiszolt” az *Opera posthuma* szövege. Ámde a korabeli fordítási normák messze esnek a maiaktól, akkoriban a parafrázis is minősülhetett fordításnak. S vajon ki fordította a szöveget? Milyenek voltak a fordítási normái?

Ha csupán ezekre a kérdésekre gondolunk, már akkor is egyértelmű, hogy az *Etika* kritikai kiadását csakis az óhollandiban és az új-, illetve klasszikus latinban egyaránt járatos filológusok közreműködésével lehet létrehozni, akik ráadásul a 17. század eszme- és társadalomtörténetében is kellően elmélyültek. Két századforduló körül működő kutató, J. H. Leopold és W. Meijer alapította meg ezt a sajátos „Spinoza-tudományt”, s az ő és követőik nyomain Akkerman végezte el a munka oroszlánrészét, Steenbakkers pedig tanítványként állhatott már az óriások vállára. A nehézségeket fokozta, hogy az 1925-ös korábbi, kritikainak mondott, ám ettől elmaradó, de mégis általánosan használt Gebhardt-féle latin kiadás Leopold nyomán azzal az alapelvvel dolgozott, hogy a fordító(k) Spinoza instrukciói nyomán dolgoztak, s így a latin és a holland kiadvány eltérései Spinoza saját gondolatainak alakulásáról tanúskodnak. Gebhardt ezért az általa fontosnak talált eltéréseket beépítette a latin szövegbe a holland alapján.⁷

7 E sorok írója is követte őt az 1997-es Osiris-kiadásban; lásd: Benedictus de Spinoza: *Etika*. Szemere Samu fordítását átd., a bevezetőt, az utószót, a jegyzeteket írta és a mutatót összeáll. Boros Gábor. Osiris, Budapest, 1997.

A probléma ezzel az, hogy egyrészt az alapelv nem tartható, másrészt pedig Gebhardt sem a latin, sem a holland filológiában nem volt elég képzett, amint erre majd még visszatérünk, hiszen ez az új kiadás apparátusából válik világossá.⁸

Ha pedig ezek után azt várnánk, hogy az inkvizíció tintája mindent megoldott, akkor természetesen igen messze járnánk az igazságtól. A kéziratnak ugyanis számos olyan jegye van – konkrétan számos hiba, félreértés van benne –, amelyek arra utalnak, hogy legfeljebb az elveszett mércének, Spinoza autográf kéziratának harmadik variációjával van dolgunk, amelynek viszonyát a másik kettőhöz külön pontosítani kell.

Így aztán aligha túlzás azt állítani, hogy igen komplikált, ámde nagyrészt a legkevésbé sem látványos nyomozás eredménye a 690 oldal, olyan tudósok munkája, akik tudományukat a weberi értelemben tekintik hivatásuknak, a legapróbb filológiai kérdésnek is úgy járva utána, mintha életük függene a választól.

A nyomozás konkrét feladatai közül csak néhányat villantunk fel. A legelső mindjárt a Spinoza-művek, s benne az *Etika* megírásának egészen pontos kronológiája, már csak azért is, hogy a vatikáni kéziratot is értelmezni lehessen. Itt persze azért nagy rejtélyek nincsenek, illetve a legkorábbi kronológia nem igazán döntő jelentőségű.⁹ Az is egyértelmű, hogy Spinoza a *Teológiai-politikai tanulmány* munkálatai közben félretette az akkor még három részből álló „ős-*Etikát*”, s csak annak 1670-es megjelenése után kezdett el ismét intenzíven foglalkozni vele, hogy végül 1675 nyarán Amszterdamban már az ötrészes változat nyomdába adását készítse elő. Ez azonban végül nem történt meg, főképp az egyházi hatóságok roppant elítélő véleménye nyomán kialakult közhangulat okán.¹⁰

8 Egyszer-egyszer zavarba ejti a kötetbeli kommentár az olvasót azzal, hogy ellentmondónak tűnő módon fogalmaz. A 30. oldalon *magnifique*-nak mondja Gebhardt kiadását, majd később, a 145., 233. oldalon részletesen ecseteli, miért volt alkalmatlan Gebhardt a voltaképpeni filológiai feladatra, s hogyan áll a nagysága abban, hogy a *Textgestaltung*ban kiválóan összegzi elődeinek eredményeit.

9 A másik zavarba ejtő pont az, amelyet már az 1997-es magyar kiadásban e sorok írója is érintett: F. Mignini szerint a legelső írás a *Tanulmány az értelem megjavításáról*, s a *Rövid tanulmány* közvetlenül megelőzi az *Etika* írásának kezdetét, azaz 1662-t. A hagyományos nézet ennek fordítottja. Mignini érvelése azóta sem győzött meg igazán senkit, de a többség úgy fogalmaz, mint Moreau és Steenbakkers is a bevezetés első oldalán, hogy Mignini véleménye tűnik plauzibilisebbnek – miközben lábjegyzetben utalnak egy *pourtant*-nal az egyik izgalmas *annexe*-re, melynek szerzője, F. Audié Spinoza geometriai példáit vizsgálva kimutatja: aligha lehetséges, hogy ne a *Tanulmány* legyen a későbbi mű.

10 Ez az, amire abszurd módon J.-P. Changeux utal a P. Ricœurrel folytatott beszélgetés során, mikor Ricœur filozófiai érvét az ő egyoldalú Spinoza-értelmezése ellenében azzal véli cáfolni, hogy azonosítja azt „Spinoza üldözőinek” nézetével.

Amit igazán fontos tudni, hogy mi történt ezután. A Leopold–Gebhardt-álláspont szerint Spinoza ezt követően is folyamatosan alakította az *Etika* szövegét, míg az Akkerman–Steenbakkers–Moreau-álláspont szerint ettől kezdve Spinoza döntően más dolgokkal, például a *Politikai tanulmány* írásával foglalkozott, az *Etikát* már csak akkor véve elő, amikor a levelezés során kérdés merült fel vele kapcsolatban. A szerteágazó érvelést e mellett nem szükséges és nem is lehetséges most követnünk. A lényeg az, hogy ezzel megdőlt az a tézis, mely szerint az első holland nyelvű fordítás betoldásai Spinozától származnak.

De végül is kik voltak azok, akikre eddig a „barátok” szóval utaltunk, s akik ezeket a komoly szolgálatokat tették az 1677. február 27-én elhunyt filozófus mesterüknek, melyek révén 1677. december 31-én már ki is jöhetett a nyomdából a csaknem valamennyi művét latinul, illetve hollandul tartalmazó kötet? Milyen elvek, motívumok vezették őket?

Az *Opera posthuma* fő kiadói Spinoza legelső baráti körének tagjai voltak, akik már a kiközösítése időszakában is körülvették őt. L. Meyer volt e kör vezető képviselője, melyről a magyarul is elérhető kiadványokban megfelelő tájékoztatást kaphatunk. Érdekesebb kérdés – bár az 1997-es *Etika*-kiadásban már erről is esik szó –, hogy kik voltak az első holland kiadás fordítói. Mert ketten voltak. P. Balling fordította az első két részt, a továbbiakat pedig J. H. Glazemaker. Mindketten a kortárs filozófiai művek gyakorlott fordítói voltak, ám eltérő fordítói elvekkel. Balling inkább fordított értelemszerűen, Glazemaker viszont szöveghűen. Balling 1664 végén meghalt, s nagy nehézségek árán sikerült csak megtalálni utódát, akinek közreműködésével az *Opera posthuma* előkészítése során igyekeztek egységesíteni a fordításokat. Ezt kibogozni ismét bonyolult nyomozás volt, melynek Akkerman teljes könyvet szentelt, s még Steenbakkers-nek is jutott kutatni való.¹¹

Ami viszont teljesen új fejlemény, s újabb nyitott kérdések halmazát vonja magával, az a vatikáni kézirat és háttere. Erről érdemes kicsit többet szólnunk.

Ennek a történeti szálnak három, eddig nem említett kulcsszereplője van, akik közül kettő már eddig is szerepelt a magyar nyelvű szakirodalomban is, a harmadik még nem. A legismertebb közülük Ehrenfried Walther von Tschirnhaus (1651–1708), német nemes, aki 1669 és 1674 között megszakításokkal Németalföldön élt. Később (1686-ban) kiadott művei a *Medicina mentis* és a *Medicina corporis* címet viselik. Leydenben tanult egyrészt, másrészt harcolt a *Mars christianissimus* csapatai ellen, amelyek 1672–1673-ban a vesztfáliai béke ellenére benyomultak az északi

11 E sorok írója örömmel állapítja meg, hogy az 1997-es *Etika*-kiadás erről is tájékoztat már valamennyire.

németalföldi tartományokba, hozzájárulva a Spinozával jó kapcsolatban lévő De Witt fivérek vezetete kormányzat bukásához. 1674 elején visszatért a mai Lengyelország területén fekvő szülőföldjére, de novemberben már ismét Németalföldön találjuk, immár mint peregrinációjának első állomásán. A legismertebb írása bizonyára az 1675. január 5-én kelt levele Spinozához, amelyben számos kérdéssel „bombázza” Spinozát (ahogy Moreau–Steenbakkers fogalmaz). Azt is lehetett tudni már eddig is, hogy noha Spinoza 1675 első felében még inkább az *Etika* legvégső formába öntésével foglalkozott, s csak a nyár elején ment Amszterdamba a kiadást előkészíteni, von Tschirnhaus-nak mégis lett valahogyan kéziratos példánya az *Etikából*. E sorok írója is megírta a *Leibniz gyakorlati filozófiája* című könyvében is, hogy Leibniz 1675 novemberében Párizsban találkozott vele, és sokat beszélgettek Spinoza filozófiájáról.¹² Szerette volna kölcsönkapni az *Etikát* magát is, ám Spinoza nem járult hozzá, hogy von Tschirnhaus megossa vele. Így Leibniz csak akkor láthatta az *Etikát*, amikor még röviddel halála előtt meglátogatta Spinozát.

A vatikáni kézirat mármost nem más, mint az a bizonyos kéziratos példány, amelyet von Tschirnhaus nem mutathatott meg Leibniznek. Ő maga megkapta Spinoza engedélyét, hogy másoltasson egy példányt magának, hogy további utazásai során ne kelljen nélkülöznie filozófiája közelségét.

A történetnek a magyar szakirodalomban eddig ismeretlen szereplője a kézirat másolója. A holland filológusok kiderítették, hogy a másoló Pieter van Gent volt, aki von Tschirnhaus-szal és a Leibniz-cel az *Opera posthuma* munkálatairól levelezésben álló Georg Hermann Schullerral együtt tanult Leidenben. Ők ketten vezették be von Tschirnhaus-t a Spinoza körüli baráti-tanítványi körbe, amelyen belül ők inkább a „Spinoza-óvoda” tagjai voltak, nem az „iskoláé”, amelyhez az első generációsok tartoztak: Lodewijk Meyer, Johannes Bouwmeester, Jan Rieuwerts s mások. Van Gent kiváló latinista volt, s mint ilyen töltötte be a másoló szerepét a körben, habár – mint erre a kötet kiadói következtetnek – Spinoza hanyag volt annyiban, hogy nem készítettett folyamatosan másolatokat az *Etika* új alakváltozatairól. Mindenesetre von Tschirnhaus szerencséjére elutazása előtt már befejezettek ítélte Spinoza az *Etika* szövegét, s noha nyomtatott megjelentetésről még nem is lehetett szó, de annyi ideje még maradt, hogy sebtében készíttessen egy másolatot van Genttel. Ez a háttér magyarázza a vatikáni kézirat három sajátosságát. Az egyik a mérete: 168 × 109 × 25 mm, amely éppen alkalmas az utazások alatti használatra. A másik, hogy a szerkesztők szerint van Gentnek végül már nem maradhatott ideje arra sem, hogy végigolvassa és összevesse Spinoza eredetijével: túl jó latinista

12 Boros Gábor: *Leibniz gyakorlati filozófiája*. Attraktor, Máriaabesnyő–Gödöllő, 2009.

volt ahhoz, hogy annyi hibát vétett s meghagyott volna a szövegben, mint amennyi van benne, ha lett volna elég ideje átnézni. A harmadik sajátosság, hogy nincs borítója, vagyis pusztán ránézésre nem lehetett tudni, hogy kinek s milyen művéről van szó. Ne felejtjük el: noha ma már (szinte) mindenki fölismerné az *Etikát* első oldaláról, akkor még valószínűleg ez volt az egyetlen teljes másolata a csak Spinozánál megtalálható eredetinek, s önmagában a *Pars prima de Deo* kezdés aligha adhatott alkalmat gyanakvásra.

S most jelenik meg e szál harmadik fő szereplője, Nicolaus Steno (Niels Stensen). Steno dán anatómus és geológus volt, akivel Spinoza korábban kölcsönösen hasznos módon együttműködött, filozófiát, illetve anatómiát tanítva egymásnak. Steno azonban akkor, amikor von Tschirnhaus 1677 augusztusában Rómába érkezett – vagyis Spinoza februárban bekövetkezett halálát követően – már a katolikus vallásra áttért teológusként, püspökként élt Rómában. Már katolikus teológusként írt Spinozához egy nyomtatásban megjelentetett nyílt levelet, amelyet a *Magyar Filozófiai Szemle* fordításban közölt.¹³ A nyílt levél arra szólítja fel Spinozát, hogy maga is hagyjon fel a vallási-filozófiai tévelygéssel s térjen katolikus hitre. Spinoza nem reagált erre a levélre, talán nem is tudott róla.

Steno mindenesetre Spinoza tanítványánál ugyanazt próbálta meg elérni a dokumentumok szerint, mint mesterénél: a lutheri reformáció követőjét áttéríteni a katolikus hitre. S nem is kevés erőfeszítéssel, mert von Tschirnhaus így emlékszik vissza a találkozásukra: „Senki még soha nem alkalmazott ily nagy erőt arra, hogy engem erre a vallásra térítsen, mint ez az ember, és sohasem hallottam még ennyire erőteljes és az alapvető fogásokban ily járatos *persuasorem*.”¹⁴ A maga részéről Steno is megemlékezett a találkozásról. Kiemeli, hogy von Tschirnhaus a vallásról folytatott diszkussziók folyamányaként egy címlap nélküli kéziratot hozott neki, melyről nem volt szabad említést tennie senkinek, s amely a „hozó”, tehát von Tschirnhaus saját elgondolásait tükrözte.¹⁵

13 Niels Stensen levele az új filozófia reformátorának az igazi filozófiáról. Ford. Boros Gábor. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1986 (30):3–4, 437–443. (A Spinoza levelezésének újonnan előkerült darabjai című gyűjtemény része, uo., 432–443. Érdekes, hogy a szerkesztők nem említik ezt a levelet. Most fedeztem viszont föl, hogy olvasható magyarul munkásságának geológiai szempontú értékelése is: Dudich Endre: Rövid Stenográfia (Nicolaus Steno – anatómus, geológus, szent) 1638–1686. *Földtani Közlöny*, 1997 (127):1, 211–221.

14 „Niemand hat jemalss mich zu solcher Religion zu bringen so grosse Macht angewandt, als dieser man, und habe niehmalen dergleichen starcken *persuasorem* und so artlich gegruendet gehoeret.” Idézi Spruit és Totaro kiadása nyomán Moreau és Steenbakkers, 23.

15 Uo.

Bizonyára bonyolultabb volt ez a beszélgetés Stensen oldaláról, hisz vélhetőleg azzal az állásponttal szembesült erőteljesen védelmezve, amelyet éveken keresztül valamilyen szinten maga is osztott, de legalábbis közel állt hozzá. Mi, az utókor biztosan nem fogjuk tudni eldönteni, pontosan milyen motívumok vezették őt arra, hogy a kéziratot – melyről „kitalálta, hogy Spinoza írta” – átadja az inkvizíciónak elítéltetése céljából. Ami annyit mindenesetre jelent, ha megengedhetünk magunknak egy történetietlen reflexiót, hogy az inkvizíció tintája még egy fokkal hatékonyabban kerülgette Spinoza szellemét, mint 2010 előtt lehetett tudni. Hisz egyrészt a szülők eleve az inkvizíció elől menekültek az Ibériai félszigetről Amszterdamba, másrészt már korábban találtak kémjelentéseket az inkvizíció madridi levéltárában arról, hogyan azonosította Spinoza Istent a természettel egy társasági beszélgetés során.

Steno tettének mindenesetre meglett az a nem szándékolt következménye, hogy a kézirat egyszer csak felbukkant a Spinoza-kutatók keze ügyében, s előállt az a helyzet, amely egyrészt a korábbi kiadási alapkoncepció felülvizsgálatára és elvetésére készítette a mai Spinoza-filológusokat, másrészt szükségessé tette, hogy a korábban is azonosított, de valamilyen módon megválaszoltnak tekintett filológiai problémákat egyenként újra elővegyék, és összevetve a vatikáni kézirattal állást foglaljanak a korábbi válaszokról. Ez nyilvánvalóan nem eredményezi a spinozai filozófia filozófiai újraértelmezését, ám arról nagyon is szól, hogy jobban kezdjük érteni Spinoza munkamódszerét és számos részletkérdésben vallott álláspontját.

Miután bemutattuk az új kritikai kiadás mellett szóló indokokat, essék szó még a kötet felépítéséről és néhány sajátosságáról is azokon túl, amelyeket eddig futólag szóba hoztunk.

A szokásos előszó, az alkalmazott rövidítések feloldása után találjuk a bevezetést, amely két nagyobb egységre és egy harmadikra oszlik, amely már csupán fél oldalt ölel föl, a *Fordítás és jegyzetelés* címet viseli, s arra szorítkozik, hogy bejelentse a fordítás alapelvét. Ez Glazemaker hagyományának követése, kísérlet arra, hogy az eredetihez a lehető legközelebb maradjanak, elsősorban a kulcsterminusok szemantikai mezejének megőrzése értelmében. Ehhez persze némi irigységgel hozzátehetjük, hogy a neolatin franciában ez nagyságrendekkel könnyebben megvalósítható, mint mondjuk a magyarban, amelyben például sem a passzív alakok általában nem használatosak igazán elterjedten, s végképp nem a főnévi igenév passzív alakjai, ami nagyon nehezé teszi az egész spinozai szöveget át- meg átszövő személytelenség visszaadását: az ilyen esetekben szokásos többes szám első személy éppúgy félreviszi a spinozai állítások fordítását, mint a harmadik személy, csak más irányban. Arról már nem is beszélve, hogy e sorok írója egyelőre lehetetlennek látja az *explicare* igével gyakran összekapcsolódó passzivitás fordításának problémáját úgy megoldani,

hogy abból egyrészt filozófiailag korrekt, másrészt azért megakadás nélkül olvasható szöveg szülessék. Hiszen a Szemere Samutól egységesen alkalmazott „magyarázní” fordítás szótári szinten ugyan korrekt, ám épp az eredeti szemantikai mezőt „szántja fel”, lehetetlenné téve az újplatonikus gyökerű „redőkben való kibomlás” érzékelését a kifejezésben. A franciának persze könnyű dolga van, hisz egyrészt alkalmazhatja az *expliquer* ígét, másrészt Deleuze kellő súllyal rögzítette a francia filozófiai nyelvben a *pli* szót ahhoz, hogy ezt ki is hallja a szóból az olvasó. A magyarban a „kifejléssel”, „kibomlással” lehet kísérletezni, de aligha lesz kielégítő megoldásunk.

A rövidke egység újfent aláhúzza, amit már az előszó is említ, hogy P.-F. Moreau a J.-M. Beyssade által megkezdett fordítás alapján készítette el a kötetben olvashatót.

A bevezetés két nagyobb egysége közül az első a „szöveg historikumát” meséli el (*l'historique du texte*), nem csupán abban az értelemben, hogy Spinoza milyen körülmények között s többi művének milyen eloszlása mellett írta meg az első változatot, majd a véglegest, hanem abban is, hogy milyen kiadástörténet jutott osztályrészéül egészen napjainkig. Ehhez kapcsolódik a bibliográfia első 11 oldala, amelyben tételesen felsorolják a különböző nyelvű fordításokat – beleértve a magyarokat is. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy messze nem a felsoroláson van a hangsúly, hanem azon, hogy mindazon kiadásokat, amelyek a latin szöveget is adják a fordítás mellett, bemutatják és értékelik a leszármazási viszonyok, illetve az alkalmazott – vagy épp hiányzó – kritikai apparátus, a problematikus olvasatok megoldása tekintetében.

A második nagyobb rész a „szöveg megalapozása” (*l'établissement du texte*), amely annak részletekbe menő indoklása, hogy miért választották továbbra is az *Opera posthuma* szövegét alapként, amelyen még a vatikáni kézirat szövegének nyomán is csak egészen kivételes esetekben változtattak. Az egyik ilyen változtatás az, amelyből e sorok írójának Losonczi Péter emlékére írott tanulmánya indult ki,¹⁶ a *vita rationalis* kifejezés felváltása a kétségkívül Spinoza eredeti megfogalmazását jelentő *vita vitalis*-szal a negyedik rész függelékének ötödik „fejezetében”. Ezt mind a *De nagelate schriften*, mind a vatikáni kézirat tanúsítja, s így a *vita rationalis* a barátok túlzott szövegcsiszolói lelkesedésének számlájára írandó (részletek erről az 50. oldalon, illetve a 264. jegyzetben az 593. oldalon olvashatók). A szöveg kialakításának indoklása egészen minuciózus aprólékossággal veszi végig a szóba jöhető kérdéseket, egészen kiemelt helyet szentelve a geometriai rend megkívánta hivatkozásoknak. Itt nagy probléma adódott abból, hogy Spinoza egyszer alapvetően átdolgozta a

szöveget, vélelmezhetően többször pedig részlegesen. A dolog természetéből fakadóan minden átdolgozás a bizonyításokban adott hivatkozások átalakítását is magával kellett vonja. Spinoza kisebb gondja is nagyobb volt azonban annál, hogy teljes szigorúsággal kövesse nyomon a belső utalásokat. A szerkesztők kimutatják, hogy a barátok érdeme az, hogy ma csupán néhány esetben lehetünk biztosak abban, hogy a hivatkozás pontatlan, a pontos hivatkozás megtalálására pedig nincs esély, s valószínűleg még akkor sem lenne, ha hirtelen előkerülne az autográf végső kézirat. A szerkesztők még annak is utánajárnak, hogy melyik szövegben milyen eloszlásban jelenik, illetve nem jelenik meg az euklidészi bizonyításokat obligát módon záró *Q. e. d.* rövidítés vagy annak valamilyen változata.

Nem is említve minden kritikai eszközt, különösen fontos még a szokásos kritikai apparátus mellett, amely a különböző korábbi kiadások szövegváltozatait adja meg egyes helyekhez, az *apparatus de témoins* vagy *apparatus testium* említése. Itt arról van szó, hogy Spinoza szinte sosem adja meg a forrásait, ha átvett egy szövegrészt valakitől. Moreau és Steenbackers arra vállalkoztak, hogy mikor felbukkan egy átvételgyanús szöveghely, akkor megadják lehetséges származási helyét, még ha szinte sosem állítható is teljes bizonyossággal, hogy Spinoza onnan vette a szóban forgó szövegrészt.

Egy kedves szójátékkal *Leçons «épineuses»*-nek, vagyis latinul *spinozae*-nak keresztelték el azt az öt szöveghelyet, amelyet ugyan valamilyen módon rögzíteni kell, de sehogyan sem lehet ezt megnyugtató módon megtenni. Úgy vélik, hogy már maga a tény is, hogy ilyenek egyáltalán vannak – egyéb érvek mellett persze – kézenfekvővé teszi, hogy Spinoza már nem vette elő s nem nézte át szisztematikusan az *Etikát* azt követően, hogy van Gent elkészítette másolatát.

A kiadás különlegességei között meg kell említeni a táblázatokat, amelyek hol fontosabb, hol kevésbé fontos sajátságokat tesznek láthatóvá: fontosabbnak tűnik a latin források lexikai eltéréseinek bemutatása, míg talán kevésbé az a bizonyítások végződéseinek változatait rögzítő táblázat.

A latin szöveg mindezek alapján kétségkívül tekintélyként fogja irányítani az új fordításokat, illetve a régiek átdolgozását – közöttük a magyar fordításét is, amely reményeink szerint még 2021-ben megjelenhet majd. A francia fordítás a *dix-septième*-ek két doyenjének egyesített erőfeszítéseivel készült, mindenképp fontos eszköz lesz olyan szöveghelyek értelmezéséhez, amelyek a latinban több értelmezést is megengednek. Nyilvánvalóan nyomós érv, ha mondjuk a *conatus* kifejezést ők egy adott helyen genitívus-ként, nem nominatívus-ként értelmezik, még ha nem is megfellebbezhetetlen autoritás. E sorok írója a saját újabb fordításának eddigi előkészületei során 3–4 olyan értelmezéssel találkozott, amellyel nem ért egyet, ám ez természetesen még változhat is.

Vitathatatlan a jegyzetek jelentősége, amelyek minden szóba jöhető vitás kérdésben részletesen indokolják a szövegkiadók álláspontját. Ugyancsak vitathatatlanul hasznos a három *annexes*, amelyek egy-egy fontos részterület egy-egy aspektusára világítanak rá célzottan, olyan részterületekre, amelyek különálló szövegegységeket képeznek. Így a már említett F. Audié az *Etikában* alkalmazott matematikai példákról ír megvilágító erejűen, mint ahogyan A. Charrak is így tesz a 2. rész 13. és 14. tétele közé beékelte „fizikai betéttel”, kiváltképp annak a legegyszerűbb tesztekre vonatkozó részével összefüggésben. Charrak írása persze talán egy fokkal kevésbé tekinthető egy olyan kézikönyv eszközének, amely hangsúlyozottan semlegességre törekszik a lehetséges interpretációk tekintetében, mint inkább kiválóan argumentált szaktanulmánynak. A határok persze nem egyértelműek. Maga P.-F. Moreau viszont itt is egy hasznos táblázattal jelentkezik: az érzelemkifejezések latin és francia alakját adja meg, együtt az előfordulásaik rendezett felsorolásával. Még arra is volt gondja, hogy Descartes *A lélek szenvedélyei* című írásának francia terminusait is megadja egy külön oszlopban, hiszen Spinoza kiindulópontja az affektuselmélet kidolgozásakor e mű latin fordítása volt. Amit hiányolhatunk, az éppen ez okból a Descartes terminusainak latin megfelelője, de ez voltaképp apróságnak is tekinthető. A kötetet természetesen tárgy- és névmutató, valamint tartalomjegyzék zárja. A tárgymutató annyiban nem szokványos, amennyiben nem az egész kötetre vonatkozik, hanem kifejezetten a jegyzetekben való tájékozódást és az érzelemkifejezések táblázatának használatát igyekszik megkönnyíteni.